

Калиев А.Қ.
**Түрік және қазақ тіліндегі
мақал-мәтелдердің
мағыналық сипаты**

Мақал-мәтелдер – барлық халықтың тілінде ерекше орын алып, талай ғасырлар бойы қалыптасып, атадан балаға мирас ретінде сақталған халық даналығы. Мақал-мәтелдер – халық ойының ықшамдалған, көркемделген, сұрыпталған жиынтығы. Олар тура мағынада да, ауыспалы мағынада да қолданылады. Халықтың сөз байлығынан мәндес және қарсы мәндес мақал-мәтелдер де орын алады.

Түйін сөздер: мәндес мақал-мәтелдер, қарсы мәндес мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдердің метафоралық мәні мен құрылысы, ұлттық-мәдени семантика.

Kaliyev A.K.
**Semantic nature of Turkish
and Kazakh proverbs
and sayings**

The aim of our article is to compare and investigate proverbs and sayings in Turkish and Kazakh languages.

Key words: proverbs-synonyms, proverbs-antonyms, metaphorical meaning and the construction of proverbs, national and cultural semantics.

Калиев А.К.
**Семантическая природа
турецких и казахских
пословиц и поговорок**

Целью нашей статьи является сравнение и изучение пословиц и поговорок на турецком и казахском языках.

Ключевые слова: пословицы-синонимы, пословицы-антонимы, метафорический смысл и строение пословиц, национально-культурная семантика.

**ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
 ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-
 МӘТЕЛДЕРДІҢ
 МАҒЫНАЛЫҚ
 СИПАТЫ**

Халық даналығының ұйытқысы мақал-мәтелдерді (*atasözleri*), өсиетті сөздер мен көсем сөздерді (*özdeyişler*), нақыл сөздер мен қанатты сөздерді (*aforizmler*) және қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін (*deyimler*) жан-жақты зертеген Ә.Т.Қайдар былай дейді:

«Мақал-мәтелдерді дана бабаларымыздан қалған аталар сөзі десе де болады. Демек, бұл – ұлт даналығын араға талай ғасырлар салып, бүгінгі ұрпаққа нақыш-баяуын солғындатпай, мән-мағынасын бәсеңдетпей, көркемдігі мен бейнелілігін жоғалтпай, тұтас жеткізіп отырған Ана тіліміздің құдіретті күші. Бұл даналықтың бір бұлағы – тіл.

Халық даналығының қайнар көзі – тіліміздегі мыңдаған мақал-мәтел десек, одан даналықтың басқа да қыр-сырын білдіретін басқа сөз жоқ деген түсінік тумаса керек. Даналықты білдіретін ұғым-түсініктер мен олардың атаулары тілімізде өте көп: «мақал», «мәтел», «аталы сөз», «нақыл сөз», «ақыл сөз», «қанатты сөз» (*афоризм*), «ұлағатты сөз», «жақсы сөз», «шешен сөз», «өсиет сөз», «орынды сөз», т.б. Осының бәрі даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлімнің баяндалған, көркем сөзбен көмкерілген, тұрақты, қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері...

...Халық даналығына қатысты ұғым мен атаудың санатына, ең алдымен, мақал мен мәтел жатады. Жоғарыда олар жалпы түрде ғана сөз болды. Дегенмен бұл сөздердің төркіні не? Неге бұл термин туыстас түркі тілдерінде бірдей емес? Мәселен ұйғыр тілінде – «мақал вә тәмсил», татар тілінде – «мәкаль һем әйтәм», түрікмен тілінде – «нақылдар ве аталар сөзи», өзбек тілінде – «мақоллар», әзербайжан тілінде – «аталар сөзү», «зәрб-мәсәл», ноғай тілінде «такпак эм айтув», алтай тілінде – «укаа сөс, кеп сөс», хакас – «сөспек», башқұрт тілінде – «мәкәл, әйт-ем», түрік тілінде – «atalar sözü», т.б.

Оның басты себебі, *біріншіден*, даналыққа қатысты ұғымның кеңдігіне байланысты болса, *екіншіден*, түркі тілдерінің дербес дами түсуіне және о бастағы «аталар сөзі» деген байырғы атауға әрқайсысы өздерінше балама табуынан болса керек. Бірақ одан мақал-мәтелдердің табиғаты өзгере қойған жоқ» [2: 14-15].

Қазіргі түрік тілінде мақал-мәтелдерге төмендегідей анықтамалар беріліп жүр:

– Atasözleri kalıplaşmış cümlelerdir (Мақал-мәтелдер – қалыптасқан, құрылысы өзгермейтін сөйлемдер);

– Atasözleri kısa ve öz olmalıdır (Мақал-мәтелдер қысқа да нұсқа болуы керек);

– Atasözleri az sözle çok şey ifade eder (аз сөзбен көп мәнді білдіреді);

– Atasözlerinin mecazi anlamları vardır (Мақал-мәтелдер ауыспалы мағынаны білдіреді);

– Atasözleri, halkın yaşama deneyimlerinin sonucudur (Мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік тәжірибесінің нәтижесі);

– Atasözlerinin kimileri doğrudan doğruya öğüt vericidir (Мақал-мәтелдер үгіт-насихат береді);

– Sözlerin yeri değiştirilip yerine başka söz kullanılmaz (Мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің орнына басқа сөздер қолданылмайды);

– İnsanların davranışlarına yön kazandırır (Мақал-мәтелдер адамның іс-әрекеттеріне бағыт-бағдар береді).

Қазіргі түрік және қазақ тілдеріндегі кейбір мақал-мәтелдер тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да бір-біріне жақын, ұқсас және сәйкес келеді. Мысалы:

Мақал-мәтелдер адамның дене мүшесімен байланысты айтылып, татулық-араздық, достық-дұшпандық, бірлік-берекелік, шарасыздық сияқты ауыспалы мағынада жұмсалады. Мысалы:

Beş parmak bir değildir.

(Бес саусақ бірдей емес)

Ayağını yorganına göre uzat.

(Көрпене қарай көсіл)

Başa gelen çekilir.

(Басқа түскен баспақшыл)

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde.

(Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде)

Bal tutan parmağını yalar.

(Бал ұстаған бармағын жалайды)

Bir elin nesi var, iki elin sesi var.

(Саусақ бірікпей, ине ілікпейді)

Dost başa bakar, düşman ayağa.

(Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды)

Yukarı tükürsen büyük, aşağı tükürsen sakal.

(Былай тартсаң өгіз өледі, былай тартсаң арба сынады)

Адамның жүріс-тұрысы, мінез-құлқы, қадір-қасиеті, бітім-болмысы, адаммен қарым-қатынасы жан-жануарды мысалға келтіре отырып сипатталады:

Balık baştan kokar.

(Балық басынан шіриді)

Şaşkın ördek başını bırakır kışından dalar.

(Сасқан үйрек артымен сүңгиді)

Aç tavuk kendini buğday ambarında sanır.

(Тауықтың түсіне тары енеді)

Kuştan korkan dari ekmez.

(Шегірткеден қорыққан егін екпес)

İnsan alacası içinde, hayvan alacası dışında.

(Адам аласы ішінде, хайуан аласы сыртында)

İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa.

(Адам – сөйлескенше, жылқы – кісінескенше.)

Denize düşen yılanı sarılır.

(Суға кеткен тал қармайды)

Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı.

(Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас.)

Sürüden ayrılanı kurt kapar.

(Бөлінгенді бөрі жейді)

Yatan aslandan, gezen tilki yeğdir.

(Жатқанға жан жуымас, жүргенге жөргем ілінір)

Karga yavrusuna bakmış “benim ak-pak evladım” demiş.

(Қарға баласын «аппағым» дер, кірпі баласын «жұмсағым» дер)

Vakitsiz öten horozun başını keserler.

(Мезгілсіз шақырған этештің мойнын жұлар болар)

Адамға ескерту, үгіт-насихат, жөн-жосық, бағыт-бағдар, бірлік-татулық ретінде айтылған мақал-мәтелдер:

Ağaç yaş iken eğilir.

(Баланы жастан...)

Ağaçtan maşa, aptaldan paşa olmaz.

(Айран ас болмас, Надан бас болмас)

Derdini söylemeyen derman bulamaz.

(Ауруын жасырған өледі)

Dikensiz gül olmaz.

(Ай бетінде де секпіл бар)

Haddini bilmeyene bildirir.

(Өр асқанға бір тосқан)

Sana taşla varana sen aşla var.

(Таспен атқанды аспен ат)

Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleterek yer.

(Аузы күйген үрлеп ішеді)

Birlik olmayan yerde dirlik olmaz.

(Бірлік болмай, тірлік болмас)

El için kuyu kazan önce kendi düşer.

(Біреуге ор қазба, өзің түссейің)

El ile gelen düğün bayram.

(Көппен көрген ұлы той)

Emanete hıyanet olmaz.

(Аманатқа қиянат жасауға болмайды)

Az ile kanaat etmeyen çoğu bulamaz.

(Азға қанағат етпеген көптен құр қалады)

Azıcık aşım, ağrısız başım.

(Аш құлақтан – тыныш құлақ)

Geç olsun da güç olmasın.

(Ештен кеш жақсы)

Gülme komşuna, gelir başına.

(Күлме досыңа, келер басыңа)

Çocuktan al haberi.

(Балалы үйдің ұрлығы жатпас)

Yerin kulağı vardır.

(Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар)

Güzellik ondur dokuzu dondur.

(Адам көркі шүберек)

Сонымен қатар тіліміздегі мәндес мақал-мәтелдердің баламасы түрік тілінде де, қазақ ті-

лінде де бірнеше вариантты болып келеді. Ол тіліміздегі тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – мақал-мәтелдің молдығынан хабардар етеді. Мысалы:

Acele bir ağaçtır; meyvesi pişmanlık.
Acele ile menzil alınmaz.
Acele işe şeytan karışır.
 (Асыққан шайтанның ісі);
Aç ağı oynamaz.
 (Аш бала тоқ баламен ойнамайды,
 Тоқ бала аш болам деп ойламайды)
Açın karnı doyar; gözü doymaz.
 (Өзі тойса да көзі тоймайды)
Aç ne yemez, tok ne demez.
 (Аш не жемейді, Тоқ не демейді);
Ağır kazan geç kaynar.
 (Салмақты сырын білдірмес,
 ақырын ғана бұлк етер)
Ağır taş batman döver (yerinden oynamaz).
 (Ауырлықты жер көтерер,
 ауыр қазанды ер көтерер), т.б.
Atılan ok geri dönmez.
 (Айтылған сөз атылған оқпен тең)
 (Айтқан сөз – атылған оқ)
Ecele çare bulunmaz.
Olaçakla öleceğe çare yoktur.
 (Ажалға шара жоқ)
 Олардың арасында адамның мінез-құлқына қатысты айтылады:
Can çıkmayınca huy çıkmaz.
 (Сүтпен біткен мінез сүйекпен бірге кетеді)
 (Жаман әдет өлгенде бір кетеді)
 (Ауру қалса да әдет қалмайды)
Yavaş atın çiftesi pek olur.
 (Үндемегеннен үйдей пәле шығады)
 (Жуастан жуан шығады)
Kardeş kardeşi bıçaklar, yine gelir kucaklar.
 (Ағайын өкпеге қиса да, өлімге қимайды)
 (Ағайынның азары болса да, безері болмайды)
Sabreden derviş, muradına ermiş.
 (Сабырлы жетер мұратқа, Сабырсыз қалар ұятқа)
 (Сабыр түбі – сары алтын, Сабыр етсең – бәрі алтын)

Қазіргі түрік және қазақ тілдерінде мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы мақал-мәтелдер (*çelişkili veya zıt anlamlı atasözleri*) де қолданылады:

«*Kervan yolda düzelir* (Көш жүре-бара түзеледі)» Мақалдың мәні ең басында кемшін тұстары көп бір іс (адам) бара-бара өмірдің ағымына ілесіп, жөнделіп кетеді дегенді білдіреді. «Көш жүре түзеледі < 1. Қазақ өміріне тән көші-қон салтына байланысты қалыптасқан бұл мақал: барлық жүгін тең-тең қылып, түйеге, жылқыға, сиырға артып, асығыс қозғалып, жолға шыққан көштің көп кемістігі жол-жөнекей байқалады: кейбір артылған жүк көліктің жүрісімен тербе-

ліп, теңселіп бір жағына аууы, қисаюы мүмкін. Мұндайда ол жүкті теңестіріп, кей жерінен бұғау салып тартып, орнықтырып отыру қажет болады. Енді бірде жайылып өскен жас мал өріс аударуға қарсылық білдіріп, қиқарланып, бетін түзей алмай, көш сәнін кетіруі мүмкін. Алайда, бұл да біраздан кейін жөніне келіп, бетін түзейді; 2. Ауыс. басталған келелі істің кейбір кемшілік-кемістігі жол-жөнекей түзетіліп, жөнделіп, реттеліп, мәреге табыспен жетуі ықтимал дегенді аңғартады > » [2: 369-370].

Бұған қарсы мәндес мақал – «*Balık baştan kokar* (Балақ басынан шіриді)». 1. Аудан алынып, күтімсіз тасталған балық бұзыла бастайды, оның бітеу денесінің басқа жерінен емес, ауыз, көз, желбезегі, айқұлағы бар бас жағынан шіритіні байқалады... 2. Ауыс. Бүлінетін нәрсенің бір қатары, соның ішінде адам да, не бас жақтан, яғни қоғамдық тәртіптің ел билеп отырған басшы, атақ-лауазымды адамдары жағынан бұзылуы, елге үлгі-өнеге болудың орнына жаман әдет, орынсыз қылық көрсетілуі мүмкін... [2: 236-237].

Сол сияқты «*Erken kalkan yol alır*» – «*Acele işe şeytan karışır*». Қазіргі қазақ тіліндегі мәндес сыңарлары: «Ерте тұрған еркектің ырысы артық» – «Асыққан – шайтанның ісі».

«*Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*» – «*Beş parmağın beşi birbirine benzemez*». Қазақ тілінде: «Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш» – «Бес саусақ бірдей емес».

«*Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır*» – «*Lafla peynir gemisi yürümez*». Қазақ тілінде: «Жылы жылы сөйлесең, жылан інінен шығады. Қатты қатты сөйлесең, мұсылман дінінен шығады» – «Ауызбен орақ орғанның белі ауырмайды».

«*Düşenin dostu olmaz*» – «*Dost kara günde belli olur*». Қазақ тілінде «Жығылғанға жұдырық» – «Жақсы дос басыңды бұлт шалғанда қасыңнан табылады.».

«*Fazla mal göz çıkarmaz* – «*Azı karar çoğu zarar*». Қазақ тілінен «Керек тастың ауырлығы жоқ» - «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыздық жалғыз атын сойғызады».

«*Sana taşla varana, sen aşla var*» – «*Sağ olsun, var olsun, benden irak olsun*». Қазақ тілінде: «Таспен атқанды аспен ат» – «Аш пәледен қаш пәле».

«*Dost dostun eğerlenmiş atıdır*». – «*Akan suya inanma, el oğluna güvenme*». Қазақ тілінде: «Жақсы дос ерттеулі атпен тең» – «Әруақтан басқа ес жоқ, Көлеңкеден басқа дос жоқ».

Түрік тіліндегі кейбір мақал-мәтелдердің жасалуы да, мән-мағынасы бірдей болып, синонимдік қатар құрайды.

Say beni sayayım seni.

(Сыйла мені, сыйлайын сені:
Сыйға – сый, сыраға – бал).
Sev beni seveyim seni.
(Сүй мені, сүйейін сені:
Әркім – сыйлағанның құлы).
Hasta ol benim için, öleyin senin için.
(Науқас бол мен үшін, өлейін сен үшін:
Әркім – сыйлағанның құлы).
Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir.
Güzün gelişi yazdan belli olur.
(Болар бала бесігінде бұлқынар,
Болар құлын желісінде құлқынар).

Адам өмірі оны қоршаған ортамен, табиғатпен тығыз байланыста өріліп отырған. Түркі халықтарының табиғат құбылыстарын қабылдаулары сәйкес келіп жатады. Мәселен, түріктер «*Mart ayı, dert ayı* (Март айы – адамның жиі ауыратын айы)», «*Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır* (Март есіктен қаратады, кетпенді отқа жақтырады)» – десе, аталған мақал-мәтелдер наурыз айының көбінесе суық өтетінін, жыл бойы жағылған отынның осы кезде түгесіліп бітетінін білдіреді. Сонымен бірге «Жан-жануар, жәндіктер қысқы ұйқыдан оянады, жыл құстары оралып, ұя салады. Мал төлдеп, су бөгеліп, егіншілік жұмысы басталады. Бұл шаруаның қарбалас шағы. Күн ұзарып, түн қысқара беретін, «*жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілетін*» осы кез халық аузында «*ҰЗЫН САРҒЫ*» деп аталып кеткен... немесе «Халық «Ақпан қысты аластаса, Наурыз жаназасын шығарады. Наурыз – әзілқой ай, жылатады да, күлдіреді де», – дейді» [1: 133, 134].

Түріктер «*Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.* (Қорық сәуірдің бесінен, өгізді айырады есінен)» десе, қазақтар «Сәуір болмай, тәуір болмайды» деп жатады. Оны былайша түсіндіруге болады: «Көкек отамалы – желді, бірде қарлы, бірде жаңбырлы, ауа райының құбылмалы қолайсыз шағы, айдың 11 жұлдызында кіріп,

17 жұлдызында шығады. Есепшілердің айтуы бойынша, отамалы: «*Қара жерге келсем, қар әкелемін (боранды, жауын-шашынды қолайсыз ауа райы), қарға келсем, қар әкетемін*», – дейді екен. Осыған орай, «Отамалы ойылған қыс» сөз тіркесі бар» [1: 135].

Olmaq (болу) көмекші етістігімен де екі тілде мағынасы жағынан бір-біріне жақын мақал-мәтелдер қолданысқа енген. Мысалы:

Oldu olacak, kırıldı nacak.
Olacak oldu, boyası sindi.
(Болар іс болды, бояуы сіңді).
Olmaz olmaz deme, olmaz olmaz.
(Болған жігіт «болдым» демес, «болдым» десе, болғаны емес).

Табу сөздердің көмегімен де тілімізде мақал-мәтелдер жасалады. Мысалы:

Eceli gelen köpek cami duvarına işer.
(Ажалды қарға бүркітпен ойнайды).
Boka nisbette tezek amberdir.
Болар бала – б...нан.
Түс – түлкінің б..ы.

Қорыта айтқанда, сөз тағдыры – адам тағдыры. Адам бүкіл көңіл-күйін, қуанышы мен ренішін, сүйініші мен күйінішін, барлығы мен байлығын тек тілі арқылы, тіліндегі сөзі арқылы, мақал-мәтелдері арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізіп отырған. Қай тілде де мақал-мәтелдің алатын орны ерекше, атқаратын қызметі зор, оның құдіретіне еш нәрсе жетпейді. Өйткені халықтың жүріп өткен жолы, басынан кешкен өмірі, бүкіл болмыс-бітімі, құнарлы ойы, салиқалы санасы, тұрмыс-тіршілігі, қадір-қасиеті, тағдыр-талайы, өшпес тарихы, салт-дәстүрі, жан сұлулығы, сезім-серігі, бәрі-бәрі сол тілі арқылы, тіліндегі тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні арқылы жалғасын тапқан.

Әдебиеттер

1. Кейкін Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. – Алматы, 2002.
2. Қайдар А. Халық даналығы. – Алматы, 2004.
3. Yazgan M. Turk Atasozleri, Deimleri ve Bilmedzheleri. – Almaty, 2008.

Reference

1. Keikyn Zh. Qazaqy ataular men baylamdar. – Almaty, 2002.
2. Qaidar A. Halyk danalygy. – Almaty, 2004.
3. Yazgan M. Turk Atasozleri, Deimleri ve Bilmedzheleri. – Almaty, 2008.